

Atsiliepimas

apie dr. A. Bubnio tyrimą “Nežydu tautybės Lietuvos gyventojų kalinimas nacistiniuose kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose (1941 - 1944)”

A. Bubnio pasirinkta tyrimo tema yra nauja. Jis pats įvade rašo, kad “iki šiol nėra parašyta specialių darbų nei apie Lietuvos kalėjimus, nei apie priverčiamojo darbo stovyklas” (p. 3), jog “iš esmės neturime apibendrinančio darbo, kuriame būtų išnagrinėti visi svarbiausi šios temos klausimai: kalinių statistinė raida, jų tautinė sudėtis, bausmių sistema, kalinimo sąlygos, suimtųjų maitinimo ir sveikatos problemos, mirties bausmės taikymas, kalėjimų tarnautojų elgesys su kaliniais” (p. 4). Todėl šios problematikos pasirinkimas yra sveikintinas.

Autorius parašė didelės apimties darbą (99 p.), peržiūrėjo daugybę archyvinių dokumentų (visas tekstas remiasi iš esmės beveik jais). A. Bubnio išvadose pateikti statistiniai duomenys yra nauji lietuviškoje historiografijoje. Nežiūrint to, norėčiau išskirti vieną kitą klausimą, išsakyti keletą kritinių pastabų, dalis kurių, tikėtina, bus diskusinio pobūdžio.

Pirmiausia atkreipčiau dėmesį į tyrimo pavadinimą: p. 2 pats autorius pabrėžia, kad “studijos objektas yra Lietuvos gyventojų kalinimas **nacių okupuotoje Lietuvoje**” (pabraukta mano – V.B.), tačiau pavadinime šio akcento nėra. Galbūt vertėtų pakoreguoti pavadinimą taip, kad būsimo teksto turinys būtų visiškai aiškus jau iš pavadinimo.

Kalbėdamas apie temos historiografiją A. Bubnys teisingai akcentuoja tarybinių istorikų darbų šia tema trūkumus. Kita vertus, apie tarybinio istoriko K. Rukšėno kandidatines disertacijas rankraštį autorius atsiliepia labai teigiamai: “disertacija paremta nuodugniais archyvinių dokumentų tyrimais, jam būdingas gana objektyvus įvykių vertinimas” (p.3). Todėl norėčiau, kad po tokio K. Rukšėno darbo įvertinimo, tarybinė historiografija būtų vertinama su tam tikromis išlygomis ar bent platesniais komentarais. Ir dar: jei K. Rukšėno darbe, anot A. Bubnio, “pateikiama objektyvi kalinių statistika, apibūdinamos kalinių laikymo sąlygos ir taikytos bausmės” (p. 3), kodėl autorius tyrime nepateikia šio istoriko kalinių statistikos (nei jai pritaria, nei diskutuoja), nė karto necituoja jo darbo? Aptariant historiografiją norėčiau matyti ir aiškiau atskirtus istorikų tyrimus nuo dienoraščių bei dokumentinių apybraižų, rasti kritinių jų vertinimą.

Dėstyme autorius aprašė 17 kalėjimų, arešto namų bei priverčiamojo darbo stovyklų (p. 11 – 95). Tačiau kodėl 17, kodėl buvo pasirinktos būtent šios įkalinimo įstaigos? Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro sudarytame *Vokiečių okupacijos metais Lietuvoje veikusiu getų, koncentracijos stovyklų ar kitokio tipo prievartinių stovyklų sąrašė* randame 16-os getų, 3-jų koncentracijos stovyklų ir 52-jų kitokio tipo prievartinių stovyklų pavadinimus (žiūr.: Valstybės žinios, 2003 m., Nr. 88, p. 116–117). Todėl pagrįstai kyla klausimas: kodėl nebuvo aprašytos likusios įkalinimo įstaigos (iš esmės priverčiamųjų darbų stovyklos)? Galbūt neatitiko kokių nors kriterijų, gal sudarytas sąrašas pasenęs ir klaidingas, gal likusiose priverčiamojo darbo stovyklose buvo kalinami tik konkrečios vietovės gyventojai, o gal tą sąlygojo dar kokios nors priežastys? Tą norėčiau žinoti, ypač turint omeny, kad dar įvade buvo pabrėžta, jog nebus aprašomas tik apskričių ir valsčių areštinių bei daboklių, egzistavusių pirmais Vokietijos – TSRS karo mėnesiais ir kur buvo kalinami tik konkrečios vietovės suimtieji, funkcionavimas (p. 4).

Aptariamo A. Bubnio tyrimo dėka Lietuvos historiografija visų pirma praturtės nauja faktine medžiaga: suimtų ir įkaltų skaičiais; kalinių, nubaustų mirties bausme bei mirusių nuo ligų, statistika (p. 97–99). Šie duomenys pateikiami išvadose. Tačiau skaitant patį tekstą, nuspėti būtent tokias statistines išvadas labai sunku, sakyčiau, praktiškai neįmanoma. Norėčiau, kad prie jų būtų einama nuosekliai, kad skaitantysis suprastų jų atsiradimo logiką, skaičiavimo metodiką (pateiksiu tik vieną, manyčiau esminį, pavyzdį: p. 97 daroma prielaida, kad “per visą nacių okupacijos laikotarpį visuose Lietuvos kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose kalėjo nemažiau 50 tūkstančių įvairių tautybių Lietuvos gyventojų”. Kaip atsirado šis skaičius? Iš dėstymo reikia

suprasti, kad autorius šios išvados prieina nustatęs apytikrį 1941 m. antroje pusėje suimtųjų skaičių bei paskaičiavęs kalinių mėnesinį vidurkį didžiuosiuose kalėjimuose 1942 – 1944 m. Deja recenzentui, žinant tik šiuos du skaičius, tokios išvados priėti nepavyko). Skaičiai, pateikiami išvadose, dažniausiai “neišplaukia” iš dėstymo. Norint, kad išvados būtų nuoseklesnės, vertėtų jau atskirų skyrelių pabaigoje padaryti apibendrinimus.

Tik iš išvadų aiškėja, kad “okupacinė nacių valdžia į didžiausius Lietuvos generalinės srities kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas paskyrė savo komisarų ir komendantų vokiečius. Paskirtieji nacių pareigūnai buvo faktiniai įkalinimo įstaigų vadovai ir kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą” (p. 95). Tačiau dėstyme minimi kalėjimų viršininkai – išimtinai lietuviai, apie vokišką administraciją nekalbama, todėl galima susidaryti neadekvatų vaizdą apie lietuvių ir vokiečių vaidmenį administruojant įkalinimo įstaigas.

Išvadose be kalėjimų ir priverčiamojo darbo stovyklų minimi ir arešto namai bei daboklės. Daroma išvada, kad kalinimas visose šiose įkalinimo įstaigose “buvo dažniausia ir masiškesniausia taikoma bausmė” (p. 96). Negalėčiau dėl to ginčytis, tačiau dėstyme apie arešto namus ir dabokles nebuvo kalbama, todėl jų paminėjimas išvadose nėra visiškai korektiškas.

Išvadose A. Bubnys pastebi, jog suimtųjų skaičius kalėjimuose vėl ėmė didėti nuo 1942 m. vidurio, kad tą lėmė “ginkluoto ir neginkluoto Lietuvos gyventojų pasipriešinimo nacių režimui stiprėjimas ir vis blogėjančios, ypač miestuose, gyvenimo sąlygos” (p. 97). Tačiau dėstyme buvo kalbama, jog kalinių skaičius Kauno sunkiųjų darbų kalėjime (toliau – KSDK) ėmė augti nuo 1942 m. pradžios (p. 20). Kaip ten bebūtų, tai reikalautų papildomo komentaro.

Keletą minčių norėtusi pasakyti dėl tyrime vartojamų kai kurių sąvokų bei terminų. Tyrime A. Bubnys vartoja sąvokas “politiniai”, “kriminaliniai” kaliniai ir “recidyvistai” (tiesa, pastarąją, berods, tik vienoje vietoje, p. 16). Dar įvade norėtusi rasti šių sąvokų išsamesnį apibūdinimą ir atskyrimą. Išvadose pabandyta trumpai paaiškinti, kokie nusikaltimai buvo laikomi “kriminaliniais” (p. 98), tačiau to aiškiai nepakanka. Norėtusi žinoti, kiek skyrėsi bausmės politiniams ir kriminaliniams kaliniams, kokią dalį vieni ir kiti sudarė bendrame nuteistųjų skaičiuje. Sutikčiau, kad atsakymai į pastaruosius du klausimus galėtų būti atskiro tyrimo objektu. Skaitant norėtusi sužinoti ir daugiau dalykų: koks procentas suimtųjų buvo nuteisiamas, už ką dažniausiai buvo įkalinama, kokio dydžio ir už ką buvo bausmės, kitaip sakant, pagal kokį kodeksą buvo baudžiama? Suprantama, kad atsakyti į šiuos klausimus reikėtų peržiūrėti šimtus kalinių asmens bylų. Tai vėlgi būsimų tyrimų objektas.

Bausmių vykdymo sistemai apibūdinti lietuviškoje teisinėje literatūroje paprastai vartojama sąvoka “penitencinė sistema” (autorius vartoja sąvoką “penitenciarinė” – p. 2, 4, 95).

Kilo abejonė dėl termino “politinės” represijos vartojimo: susidarė išpūdis, kad ši sąvoka pavartota labai plačia, neadekvačia prasme: “Vis dėlto politinės nacių represijos irgi buvo skausmingos Lietuvos gyventojams” (p. 2).

A. Bubnys rašo, kad “oficialiai Utenos kalėjimas buvo vadinamas arešto namais, tačiau realybėje jis mažai skyrėsi nuo kitų Lietuvos kalėjimų, išskyrus Vilniaus ir Kauno” (p. 68). Tuo tarsi norima pasakyti, kad savo statusu provincijos “kalėjimai” ir “arešto namai” skyrėsi nuo Vilniaus bei Kauno įkalinimo įstaigų. Tačiau tie skirtumai tekste nėra akcentuojami.

Iki galo nėra aiški ir Priverčiamojo darbo stovyklų specifika (toliau – PDS). Viena vertus rašoma, jog “į PDS buvo uždaromi administracine tvarka nubausti, t.y. darbo drausmę pažeidę ir nedirbantys, asmenys” (p. 87), suprask, padarę mažesnius nusikaltimus. Tačiau kaip tokiu atveju atsitiko, kad daugumą šioje įkalinimo įstaigoje 1941 m. vasarą ir rudenį sudarė žydai ir rusai (p. 88–89)? Antra, aiškėja, kad į Pravieniškių PDS buvo uždaromi tiek kriminaliniai, tiek ir politiniai kaliniai (p. 89), Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklos daugumą 1941 m. sudarė “komunistai, buvę sovietinės valdžios pareigūnai ir šalininkai, komjaunuoliai” (p. 94). Bet taip buvo ir kalėjimuose, įskaitant Vilniaus ir Kauno. Kur tada PDS specifika, ar negriūna šių bausmės atlikimo vietų, kaip mažiau griežtų įkalinimo įstaigų, įvaizdis!?

Tekstą labai ap sunkina gausybė faktinės medžiagos. Pats autorius pripažįsta, kad “pateikiami statistiniai duomenys apie kalinių lytį, politinių ir kriminalinių kalinių kiekį... nėra tiesioginis studijos tyrimo objektas...”. Todėl, kad palengvinti teksto suvokimą, pagrindinės medžiagos atskyrimą nuo antraeilės, reikėtų nemažą dalį statistinių duomenų perkelti į lenteles (kalinių skaičių ir jo kitimą, įkalinimo įstaigų vadovų pavardes bei jų vadovavimo trukmę ir kt.). O dalies faktinės medžiagos galbūt galima būtų net ir atsisakyti (pvz., vardinių mirusiųjų sąrašų).

Nemažai dėmesio įvairiose teksto vietose skiriama žydų likimui (pvz., p. 15–17, 73–74 ir kt.). Nors apie juos nebuvo ketinama rašyti, tačiau šie fragmentai iš konteksto neiškrenta, daro jį išsamesnį ir informatyvesnį. Skaitant tyrimo medžiagą kiltų kitas klausimas: kodėl tam tikra žydų dalis, nors ir nedidelė, vis tik buvo kalinama kalėjimuose (KSDK, Kauno IX forte, Lukiškių kalėjime, Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjime ir kt.) ir priverčiamojo darbo stovyklose? Juk šalia egzistavo specialiai žydams įsteigtos įkalinimo vietos – getai.

Atkreipčiau dėmesį ir į keletą loginių netikslumų arba skaičiavimo neaiškumų. Pacituosiu: “Sovietų valdymo metu Kauno sunkiųjų darbų kalėjime buvo įkalinta 4404 lietuviai, 397 moterys ir 233 žydai” (p. 15). Taip ir norisi paklausti, kas per tautybė tos “moterys”? Taip atsitinka nepadarius loginės atskirties tarp lyties ir tautybės. A. Bubnys rašo, kad civilinė valdžia Lietuvoje buvo įvesta 1941 m. rugpjūčio pradžioje (p. 10, 95; iš tiesų ji įvesta liepos mėn. pabaigoje – V.B.). Geriausi atveju sakiniai apie minėtos valdžios įvedimo datą galėtų būti dviprasmiški. Tačiau jei norėta pasakyti, kad tik nuo rugpjūčio mėn. pradžios imta riboti komunistų ir sovietinių aktyvistų areštus ir žudynes, kad tik nuo šios datos kalėjimų vadovavimo ir priežiūros aukščiausiajį teisę turėjo vokiečių generalinis komisaras Lietuvai von Rentelnas, tokiu atveju reikėtų keisti sakinių konstrukciją. Skyrelyje apie KSDK pateikiami žydų, uždarytų šioje įkalinimo įstaigoje, skaičiai: 1941 m. liepos mėn. 9 d. iš kalėjimo buvo paleisti 147, liepos 11 d. – 433 žydai. Toliau tvirtinama, kad “trumpam laikui kalėjime žydų tautybės suimtųjų neliko” (p. 16). Kaip taip galėjo atsitikti, jei liepos 1 d. jų šiame kalėjime buvo beveik 2 tūkst. (kad po liepos 1 d. jų būtų paleista daugiau, žinių nėra)?

Yra tekste klaidų, kurias, greičiausiai, reiktų priskirti korektūros klaidoms. A. Bubnys rašo, jog “istorikas R. Zizas išskyrė tris buvusių komunistų ir sovietinių aktyvistų persekiojimo nacių okupacijos metais laikotarpius... Antrasis laikotarpis tęsėsi nuo 1941 m. liepos vidurio iki 1941 m. lapkričio mėnesio” (p. 7). Tačiau gana greitai antrą sovietinio aktyvo persekiojimo etapą nukelia iki tų pačių metų gruodžio mėn. (p. 9). I. Taunys Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko pavaduotojo pareigas ėjo tikrai ne iki 1941 m. spalio 1 d. (p. 13). P. 23 rašoma, jog kalinio dienos maitinimo normoje buvo ir 75 g bulvių arba kruopų, o kitame puslapyje jau minimas net 1 kg bulvių per dieną (p. 24). Akivaizdu, jog per klaidą 1944-ieji (greičiausiai) metai virsta 1941-aisiais (p. 98, priešpaskutinė eilutė). Dimitravo PDS tikrai nebūtų tilpusi 10 m² plote (p. 92).

Aiškumo dėlei galbūt vertėtų suvienodinti matavimo vienetus: vienu įkalinimo įstaigų užimamų patalpų ar sklypų plotai pateikiami m², kitų – hektarais. Yra net ir m³ (p. 11), kas konkrečiu atveju sunkiai suprantama. Būtų gerokai maloniau būtų matyti lietuvišką žodžio “glorifikuoja” (p. 3) atitikmenį, t.y. “šlovina”, arba – nesilaikant pažodinės prasmės – “sureikšmina”. Norėtųsi, kad tekste neliktų pasikartojimų.

Išsakytos pastabos nenuvertina atlikto tyrimo. Buvo nuveiktas išties didelis darbas, peržiūrėta daugybė Lietuvos centrinio valstybės bei Lietuvos ypatingojo archyvo bylų. Tai matosi iš nuorodų: iš esmės tai naujas tyrimas. Kita vertus, šios srities tyrimai tikrai dar nėra baigti: pats autorius pabrėžė, jog nebuvo gilinama į apskričių ir valsčių areštinių bei daboklių, egzistavusių pirmais Vokietijos – TSRS karo mėnesiais ir kur buvo kalinami tik konkrečios vietovės suimtieji, funkcionavimą (p. 4), galimas ir netgi būtinas šios problematikos kryptis nurodė ir šios recenzijos autorius.